

en de ‘verontrustende kloof’ tussen de klassen te verkleinen. Ze achtten zichzelf de aangewezenen om de arbeiders te civiliseren zodat de arbeiders de burgerlijke moraal zouden overnemen en op termijn politiek burgerschap konden uitoefenen. Smit stelt echter vast dat ondanks de bevlogenheid van de volksverheffers de afstand met ‘het volk’ groot bleef, onder andere door de verheven blik en de stellige overtuiging dat hun aanpak de enige juiste manier was. Door gebrek aan bronnenmateriaal horen we nauwelijks de stem van de arbeiders in het boek. Smit vult dit hiaat op door het netwerk van de sociaal hervormers treffend in kaart te brengen. Ze focust op de persoonlijke contacten en op de tijdelijke podia zoals congressen en wereldtentoonstellingen. Ze kleurt het verhaal met anekdotes. Zo is een 21e-eeuwse hype als ‘raw-food’ geen nieuwe trend, maar een terugkerend fenomeen. Ook de 19e-eeuwse ‘volksverheffers’ pleitten voor ‘soberheid en matiging’ in de eetcultuur: J.H. Kellogg propageerde cornflakes als gezond ontbijtalternatief, J. Weck introduceerde bokalen om voeding te steriliseren en Kneipp ontwikkelde natuurlijke verzorgingsproducten. Smit boog voor deze studie op rijk archiefmateriaal en schrijft een knap staaltje microgeschiedenis. Vooral Nederlandse mannen én vrouwen krijgen een hoofdrol: Aletta Jacobs, Jacques Van Marken, Samuel Sarphati, Helene Mercier, Samuel Van Houten, Hendrik Berlage, Koen Stork, Emilie Knappert. Ook de persoonlijke eigenschappen van deze figuren en hun inspiratiebronnen (Thomas More, Edouard Douwes Dekker, Lev Tolstoj) worden nauwgezet in kaart gebracht. Al deze volksverheffers hadden één ding gemeen: ze geloofden in maatschappelijke vooruitgang en werkten met hart en ziel aan een harmonieuze gemeenschap. Smit concludeert wel dat het vooral bij ‘goede bedoelingen’ bleef in plaats van ‘afdoende hulp’. ‘Maar’, zo gaat ze verder, ‘dankzij de bemoeienissen van de volksverheffers en hun streven naar een harmonieuze gemeenschap werd de sociale kwestie het onderwerp van het publieke en politieke debat en groeide het in de 20e eeuw uit tot overheidstaak.’

Carmen Van Praet, Universiteit Gent

G. Roger Knight, *Sugar, Steam and Steel: The Industrial Project in Colonial Java, 1830-1885*. (Adelaide: University of Adelaide Press, 2015) 242 p. ISBN 9781-922-064-981.

Suiker op Java is het grote thema van G. Roger Knight. Na daar reeds tal van artikelen over te hebben gepubliceerd, verschijnt nu het tweede deel van zijn oeuvre over de suikerindustrie in koloniaal Indonesië. Het eerste deel (*Commodities and Colonialism: The story of Big Sugar in Indonesia, 1880-1942*, Leiden: Brill, 2013) behandelde de bloeiperiode van deze agribusiness. Dit tweede deel grijpt

terug op de opkomst van de suikerindustrie op Java ten tijde van het cultuurstelsel. Was suiker uit Java in 1830 een nog min of meer marginaal product, in 1885 was het eiland inmiddels uitgegroeid tot 's werelds grootste rietsuikerproducent, op Cuba na. Deze positie werd niet alleen behaald door het verbouwen van suikerriet, maar ook door het ontwikkelen en aanleggen van de infrastructuur waarmee het suikerriet tot suiker kon worden verwerkt. Een dergelijke investering contrasteert met het algemene beeld van het cultuurstelsel als een fase die economische ontwikkeling in de weg stond.

Het boek wil dan ook voornamelijk dat wijdverbreide beeld van het cultuurstelsel bijstellen. Aan de ene kant benadrukt Knight de diepgaande veranderingen van de suikerindustrie op Java in deze periode. Aan de andere kant laat hij zien dat een simpel model van metropool-periferie de industrialisatie van Java niet goed in beeld kan brengen. Java werd vroeger en zelfstandiger geïndustrialiseerd dan dit model doet vermoeden.

Indirect reageert Knight daarmee op de discussie die de Amerikaanse econoom David S. Landes met zijn boek *The Unbound Prometheus* in gang zette. Daarin beweerde Landes dat niet kolonialisme, maar wel Westerse technologische ontwikkeling tot de huidige grote welvaartsverschillen in de wereld hebben geleid. Vanuit verschillende hoeken werd die stelling de afgelopen decennia bekritiseerd. Knights bijdrage aan deze discussie toont echter aan dat Prometheus ook in de koloniën voet aan wal wist te zetten – zij het op een creoolse manier. Europese technologieën werden namelijk niet alleen simpelweg overgenomen, maar ook aangepast en doorontwikkeld.

Knight analyseert de opkomst van de suikerindustrie minutieus en vanuit verschillende hoeken. De eerste drie hoofdstukken belichten de industrialisatie van de suikerproductie op Java en de gevolgen van deze revolutie. Knight beweert dat vóór 1850 de nijverheid in Nederlands-Indië minstens op het Nederlandse niveau lag, zo mogelijk nog hoger. De carrières van verschillende soorten 'werktuigkundigen' wijzen op het ontstaan van een mondiaal netwerk van technisch personeel. Het waren dergelijke mechanici en ingenieurs die, samen met de vaste Javaanse technici, een belangrijke rol speelden in het ter plekke optimaliseren van de machinerie en het productieproces. Helaas zijn er maar weinig bronnen over het technisch personeel uit Java bewaard gebleven, waardoor de verhalen over de Westerse ingenieurs soms iets te langdradig zijn uitgesponnen.

Hoofdstukken 4 en 5 nemen de agrarische basis van het industrialisatieproces en de 'money trail' onder de loep. Op Java werd een unieke gewassenrotatie toegepast, namelijk rietsuiker in wisselbouw met rijst. Deze productiewijze was voordelig qua opbrengst, maar vereiste ook meer mankracht. De arbeidsdwang als onderdeel van het cultuurstelsel en de gevolgen die dit op Java en de Javaanse economie had, zijn sinds Multatuli's aanklacht Max Havelaar een veelbesproken

thema. Knight zet in deze hoofdstukken nauwkeurig uiteen hoe de suikerindustrie op een al bestaand systeem van herendienst kon voortbouwen, maar ook hoe het de verhoudingen in de maatschappij veranderde, in die zin dat na 1830 meer Javanen boeren werden, meer boeren landloos werden en de Javaanse elite meer grip kreeg op de bevolking. Vooral de landloze boeren speelden een belangrijke rol als de latere arbeiders in de fabrieken.

Niettemin beweert Knight dat de agrarische basis alleen de opkomst van deze industrie niet kan verklaren. De koloniale bourgeoisie, hun kapitaal en ondernemerschap zijn voor Knight crucialer. Wat de investeringen in het suikerproject betreft, volgt hij C. Fasseur die al eerder aanvoerde dat de 'ambtenarenstaat' tijdens het cultuurstelsel goed met de bourgeoisie kon samenwerken. Het idee van frictie tussen de staat en private ondernemers is volgens Fasseur en Knight niet houdbaar. Het meeste kapitaal in de suikerindustrie kwam uit Java zelf. Een hoofdrol speelden de NHM en de Koloniale Bank, de betekenis van Chinees kapitaal is moeilijk in te schatten.

Het laatste hoofdstuk neemt de ontwikkelingen in de suikerindustrie in de jaren voor de grote crisis van 1885 in ogenschouw. Het was een tijd waarin veel ondernemers grote investeringen in machines deden, maar Knight vindt deze verrichtingen juist in de eindfase van het cultuurstelsel niet strijdig met zijn visie op de hele periode als fase van technische innovatie. Interessant zijn de voorbeelden van 'empire families' die in Nederland het nodige kapitaal voor de expansie konden mobiliseren. Gunstig voor de industrie was het feit dat de unieke productiewijze op Java überhaupt groei toeliet.

Knights boek geeft een veelzijdige inkijk in het ontstaan van de belangrijke suikerindustrie op Java. Interessant zijn de personen en objecten in de tussenuimte van Java en Europa, de 'empire families', die zich hen en weer bewegen, de financiële netwerken en de creoolse machines. De inheemse acteurs komen helaas iets te kort aan bod, maar dat ligt aan de ontbrekende bronnen. Verwonderlijk daarentegen is de afwezigheid van het omvangrijke materiaal uit de nalatenschap van Isaïc Dignus Fransen van de Putte dat in het Nationaalarchief ligt. Hij was in de jaren 1850 suikerfabrikant op Java en werd daarna als eerste private ondernemer Minister van Koloniën. In deze functie had hij een belangrijke rol bij de afschaffing van het cultuurstelsel. Het is opmerkelijk dat een figuur zoals Fransen van de Putte die het verhaal van Knight lijkt te weerspreken niet aan bod komt.

Andreas Zangger